

1. Bevezetés - Az értekezés célkitűzései, forrásai, módszerei:

Az egyházi középréteg, tehát a prépostok, a főesperesek, a kanonokok és a plébánosok világának bemutatására még mindig meglehetősen kevés információval rendelkezünk. Léteznek ugyan már egy-egy püspökség, vagy káptalan-történetet bemutató tanulmányok, amelyhez szerzője elkészített egy arcontológiai összeállítást is, de ezek többnyire hiányosak, csak szórványos adatokat közölnek s a réteg liturgikus szerepéről, politikai és művelődéstörténeti jelentőségéről nem nyilatkoznak. Eddig csak egyes, elszórt esetek feltárásával készültek tanulmányok.

Elsőként Köblös József¹ vállalkozott arra a munkára, hogy e réteg személyeinek, életrajzi adatainak ismeretében folytasson vizsgálódásokat. Ezek a kutatások négy káptalani testület személyzetét mutatják be I. (Hunyadi) Mátyás és a Jagellók korában. A vizsgálódások során összegyűjtött szempontrendszer alkalmassá vált arra, hogy a szepesi káptalan belső viszonyait hasonló módon mutassam be.

Szükségesnek találtam a káptalan alapítástörténetének tisztázását, pontosabban egyértelműsítését is. Szepes megye kialakulását és a káptalan létrejöttének körülményeit már többen is vizsgálták. Megszületett több kisebb tanulmány és néhány nagyobb szakmunka, amelyek ugyan érintették a kérdést, de ezek a kutatások nem tértek ki a káptalan körüli joghatóság egyértelmű konkretizálására, a joghatóság változásának okaira és körülményeire. Ennek tisztázására megvizsgáltam, hogyan hatottak külső és belső egyházpolitikai döntések hatottak a joghatóság változására és annak érvényesítésére és ez milyen hatással volt a káptalani testület személyi összetételének változására.

A feltáró munka során külön részt szántam a káptalan a 13. századi belső és külső körülményeinek elemzésére (alapítás, szervezeti felépülés, a káptalan és a megye viszonya), hiszen az Árpád-korban elinduló meghatározó társadalmi mozgások a káptalan személyi összetételének változására is befolyásolták. A vegyes-házi uralkodóink egyházpolitikái intézkedései pedig különösen érzékenyen érintették a szepesi prépostok javadalomhoz jutását. Egy ilyen kicsi társaskáptalan esetében meglepő az a gyakori személyi mobilitás, ami már ebben az időszakban bekövetkezett.² A szepesi társaskáptalanon belüli személyi mozgás elemzése számomra is pontosította összefüggéseiben is az országos politika döntéseinek, a magyar királyság és a szentszéki kapcsolatok változásának folyamatait és következményeit.

Jelen értekezés a káptalan személyi összetételének változásait a feltételezett alapításától [1209] a 15. század végéig végzi el, s ahol lehetőség adódott rá, ott kitekintett tett a 16. század első felére is. Az alapítás időpontját nem kell nagyon indokolni, ezt a modernebb szakirodalom már egységesen 1209-ra teszi.

Az általunk választott másik korszakhatárt viszont a területi korlátok mellett az adatsorok jövőbeli alaposabb kutatása tette indokoltá amellet, hogy a nagyobb modern oklevéltárak (Anjou-kori Oklevéltár, Zsigmond-kori oklevéltár) egyelőre ezt az időszakot

¹ KÖBLÖS JÓZSEF: *Az egyházi középréteg Mátyás és a Jagellók korában*. Társadalom és művelődéstörténeti Tanulmányok 12. MTA TTI. Bp.1994.

² Ugyancsak folyamatosan külön elemzés alá vettem a 14. századi változásokat, minthogy a káptalan belső viszonyait alapvetően a különösen felerősödött a pápai rezerváció és az uralkodói prezentáció közötti küzdelem. Luxemburgi Zsigmond egyházpolitikai rendeletei és azok hatásai egy újabb időszakot jelentenek e káptalan életében.

ölelik fel, amellet, hogy a káptalan is érintő fontosabb egyházpolitikai döntések hatásai is az adatsorok alapján is ebben, a kiválasztott az időszakban érzékeltetik igazán a személyi összetétel változásait.

A szepesi társaskáptalan hazai kutatástörténete a korábbi [18. század vége – 20. század eleje] időszakban elsősorban a társaskáptalan magán- és a préposti levéltárában, valamint a családi levéltárakban még fellelhető okleveles anyag kiadását [Wagner, Bárdosy, Schmauk, Weber] valamint csak kronológiai szempontú káptalan történetet [Hradszky József, Pirhalla Márton] elkészítését jelentette. A modern történeti kutatásban eddig kisebb kutatások részét képezte [Mályusz Elemér, Fügedi Erik, Kubinyi András, Zsoldos Attila, Piti Ferenc] kevésbé jelent meg a káptalani testület változásait illetően önálló témaként.

A szepesi társaskáptalan története kérdéskör több szempontból vizsgálhatjuk, kezdve a Szepesség egyéb egyházi testületei és a káptalan kapcsolata, a társaskáptalan hiteleshelyi tevékenysége, egészen a káptalan és szepességi száz lakosság kapcsolatának vizsgálatáig. Jelen értekezés kifejezetten a káptalani testület személyi változásainak elemzését tűzte ki célul, annak okából, hogy a kanonokok javadalomszerzésének feltárásával a szepesiek karrier lehetőségeit, életkörülményeit mutassa be.

Az értekezés a forráselemzés módszerét alkalmazva, a Magyar Országos Levéltár DL-DF állományában fellelhető elsősorban a káptalan magán és – préposti levéltárában fellelhető oklevelek, a Szepesség történetében jelentős szerepet játszó nemesi családok oklevelei és a kiadott különféle régebbi és újabb okmánytárak (pl.: az Árpád-házi királyok, Anjou-kori Oklevéltár, Zsigmond-kori oklevéltár, családi okmánytárak: pl.: Szent- Iványi, Máriássy, Csáky stb. családok és a különféle szepesi városi oklevéltárak: pl.: Eperjes, Bártfa feldolgozásával törekedett a személyi változások bemutatására. A fentebbi okmánytárakon túl szükséges volt a Monumenta Ecclesiae Strigoniensis négykötetnyi és a Monumenta Vaticanae Hungariae első sorozatának ugyan csak négy - szórványosan az ötödik kötet forrásanyagának, Theiner, valamint a vatikáni kutatásokat folytató történészeink közül Bossányi, Lukács forráskiadványainak a használata. A felsoroltak mellett a kutatás során nagy figyelmet kaptak Wagner Károly, Bárdosy János, Schmauk Mihály gyűjtésében megjelent annalecták és supplementumok, valamint Hradszky József és Pirhalla Márton szepesi kanonok latin és magyar nyelvű monográfiái. A kanonokok rokonainak, a családjaik birtokok viszonyainak rekonstruálásában a fellelhető adatbázisok (Zsoldos Attila, Engel Pál arcontológiai munkái – utóbbi elsősorban digitalizált változatban) segítettek.

Itt jegyezzük meg, hogy a dolgozat elkészítésekor a 13-14. században előforduló kanonok esetében az egytagú névhasználat az egyes javadalmak azonosítását, valamint származásának³ meghatározását többnyire eredménytelen maradt. A polgári származású kanonokok azonosításakor némely esetben segítséget jelentett, a név mellett feltüntetett

³ Mint az ismeretes, az Árpád-és-Anjou-kor okleveles anyagának feldolgozása, elemzése, nehezebb, ugyanis a névanyag feltüntetése meglehetősen hiányos, így az egyes egyházi személyek azonosítása a legtöbb esetben sajnos nem vezetett eredményre. Ugyanakkor az Anjou-kor forrás anyagának feldolgozása, okleveleinek kiadása még folyamatban van. Az utóbbi időszakban az életrajzi adatok felderítése, különösen a családi nevek és rokoni kapcsolatok rekonstruálása, szinte sziszifuszi munka a megfelelő utalások híján.

helynév vagy plébánia feltüntetése, ahol az illető kanonok javadalmas volt. A jobbágy származású kanonokok száma szerény, azonosításuk az egytagú névhasználat miatt ebben az esetben is nehézkes volt.

A kutatás kiszélesítése érdekében az adatgyűjtésbe bevontuk az egyetemi anyakönyveket és azok korai és modernbb feldolgozásait is. A káptalan körülményeinek megismeréséhez különféle egyháztörténeti (pl.: Fraknói Vilmos, Karácsonyi, Hermann Egyed) és egyházjogi szakmunkák (pl.: Balics Lajos, Szeredy József, Erdő Péter megismerése mellett hasznosnak bizonyultak Kollányi Ferenc, Békefi Remig gyűjtései is.

A munka során természetesen nélkülözhetetlenek bizonyultak Mályusz Elemér, Bónis György társadalomtörténeti monográfiái, Köblös József már korábban említett egyházi középréteggel foglalkozó tanulmánykötete, amelynek szempontrendszere meghatározó. Nem hagyhattuk ki a szakirodalmi feldolgozás során Solymosi László egyház és káptalantörténeti tanulmányköteteit, ahogy Érszegi Géza monográfiáit és diplomatikai tanulmányait, különös tekintettel, a pápai oklevelekkel kapcsolatban.

Hasznosnak bizonyultak a pécsi egyetem egyháztörténetészeinek tanulmányait, elsősorban Fedeles Tamás személyi változásokkal foglalkozó tanulmánykötete, Koszta László káptalankutatás témában megjelent írásai, a szegedi Capitulum csoport tagjainak eddig már megjelent tanulmányai, vagy Ráczy György és Kristóf Ilona írásai. A szepesi szász terület megismerésére, ahol a káptalan is létrejött Fekete Nagy Antal társadalomtörténeti monográfiája mellett Czenthe Miklós még kéziratban lévő kutatásai, valamint a szlovák és lengyel történészek szerkesztésében megjelent okmánytárak, kisebb írárok áttanulmányozása is szükséges előkészület volt (Richard Marsina, Vincent Sedlak, František Žifčák, Ivan, Chalupěcký, Sroka Stanislav, és a pl. Terra Scepusiensis konferenciakötet).

Az adattár összeállításával került sor a bevezető tanulmány elkészítésére, amelyben igyekeztünk a szepesi társaskáptalan helyét úgy kijelölni a korabeli Magyarországon, hogy összevettük részben Fedeles Tamás, részben Köblös József eredményeivel is. Az adattár elsősorban esettanulmányokat tartalmaz, a teljes körű feltárás még további katasásokat igényel, amit nem e dolgozat keretei között kívántam elvégezni.

Szepesi káptalan történetével foglalkozó korábbi szakirodalom áttekintése:

Az értekezés következő fejezetében arra törekedtünk, hogy számba vegyük a Szepesség történetével kapcsolatosan megjelent levéltári- és történeti munkákat, tanulmányokat, értekezéseket. A dolgozat feltérképezte a Szepes megyei városi levéltárak sorsát, viszontagságait az oklevelek pusztulásának körülményeit. A teljes körű történeti áttekintés érdekében szükséges volt a Szepesmegyei Történeti Társulat működését, törekvését és tagjait is feltérképezni, megvizsgálva az általuk készített tanulmányokat, amelyek a szepesi terület társadalmi és szociológiai viszonyait, egyháztörténeti monográfiáit is. Demkó Kálmán, Bárdosy János, Schmauk Mihály, Illésy János stb. levéltárrendezési törekvései, Weber Samu szepesi bibliográfiája nélkül ugyancsak nehéz lenne a régió történelmének megismerése. Divald Kornél művészettörténeti tanulmányai a mai napig alapvetés a középkori művészeti és művelődéstörténeti emlékek feltárásában, segítség a térség társadalom- és

gazdaságtörténetének értelmezésében, az egyházi műemlékek első szakszerűen elkészített katalógusa. Ebben a kerület sor - a területi korlátok miatt sajnos nem teljeskörűen - a terület történelmének legfontosabb kutatóinak rövid bemutatására, az általuk készített oklevélkivonat-gyűjtemények használhatóságának megvizsgálására. A korábbi időszak kutatói még nem állítottak fel egyezményes rendszert az regesztázására, így világossá vált, hogy az egyéni olvasatban és átirásban megjelent kivonatok, mutatók nélkül igencsak nehézkesen alkalmazhatók a modern kutatók számára. Ugyanakkor úttörő munkát végeztek a szepesi levéltári anyag rendezésében. A későbbi monográfiások (Fekete Nagy Antal, Czente Miklós) településtörténeti, társadalomtörténeti írásai nélkül nem lehet megérteni a káptalan helyét és szerepét a térség történelmében.

A szepesi társaskáptalan szerkezeti –szervezeti felépítése:

A következő fejezet arra törekedett, hogy a Szepesség geopolitikai viszonyainak bemutatása során áttekintette a megye és a káptalan kialakulásával kapcsolatos korábbi és modern elméleteket. Mára már tényként kezeljük, hogy a megye és a káptalan megszervezése egyidejűleg és egymással párhuzamosan történt.

Ennek igazolására térünk ki Zsoldos Attila feltevésére, miszerint Szepes királyi vármegye volt, amelynek a mmegszervezéséhez nem hanyagolható el, hogy a terület szoros kapcsolatban volt Gömör és Torna megyék kialakulásával. Szepes betelepülését egy Gömörből és Borsodból kiinduló népmozgással magyarázzák, hiszen Torna területe a 12. században még Borsodhoz tartozott, és egészen Szepesig felnyúlt. A terület a korai időszakban az egri püspökséghez tartozott, majd esztergomi érsekség erősödő jogigénye következményeként Torna és Szepes egyházkormányzati szempontból Esztergom fennhatósága alá került. A fentebbi okfejtés alapján Szepes megye, tehát a középkori Magyarország kései megszervezésű megyéi közé tartozott. Területe a 11. században még lakatlan vagy gyéren lakott erdőség, ahová a magyar népesség a korábban említett két területről települt be, megelőzve a 12. század közepén és a 13. század elején a területre érkező német és szláv betelepülőket. Kristó Gyula a Szepes táj- majd megyenévét magyar személynévből eredeztette, s a terület megyévé szerveződését csak a 12-13. század fordulójára teszi a tornai erdőispánság megszervezésével egy időben. A 13-14. század fordulóján királyi vármegyei előzmény nélkül ment végbe a nemesi vármegyévé való szerveződés. A szepesi terület megszervezése, tehát sajátos, egyedi módon ment végbe, ahol különféle ispánságok halmaza alakult ki és élt egymás mellett mozaikszerűvé téve annak igazgatását. A kutatók (Zsoldos, Kristó) többsége szerint olyan királyi alapítású vármegyével van dolgunk, ahol a terület kései megszervezése miatt a várispánság intézménye még nem teljesen alakult ki. Richard Marsina és Fekete Nagy Antal a 13. század közepére a tájegység középső részén és a Poprád völgyébe tették a kialakulást.

A Szepesség területét hosszabb-rövidebb időt át a királyi család valamelyik tagja igazgatta. A kutatók vitáznak azon, hogy 1216-tól vagy csak 1229-1241 kapta meg Szepesség feletti igazgatási jogot eleinte IV. Béla fia Kálmán vagy a Kálmán herceg személyében eljáró Ampod fia Dénes szepesi ispán kapta meg. Később IV. László király felesége, Izabella királyné képviselőjében 1274-75 között Moys, a királynéi tárnokmester látta el a szepesi ispán teendőit. 1279-80 között maga, az özvegy Erzsébet királyné kormányozta a területet, ahogy

ezt a neve alatt kiadott oklevelek is igazolják. Az ügyek gyakorlati intézője azonban minden esetben a gazdaság felügyeletét ellátó tárnokmester volt. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a szepesi terület eleinte olyan királyi magánuradalom volt, amelyet bizonyos esetekben az uralkodó átengedett a hercegnek, vagy a királynénak.

A szepesi káptalan az ország egyik legtávolabbi, északi pontján szerveződött meg, - egészen pontosan a Dunajectől a Cserhátig húzódó vidéken, bizonyos a tornai és a sárosi területekkel vagyis Liptótól egészen Palocsáig terjedt. A mára klasszikusnak tekintett feltételezés szerint 1209-től már létező káptalan olyan a 13. század elején nagyobb részt még lakatlan és gazdátlan királyi birtokon alakult ki, amelyen a későbbi királyi adományok következtében több egyházi szervezettel volt kénytelen megosztotni. A területen a főesperesi feladatokat a királyi alapítású társaskáptalan prépostja látta el, egyedülállóan széleskörű joghatósággal általában sem a székes-, sem a társaskáptalanok nem rendelkeztek, talán Pozsonyt kivéve, ami Szepes esetében leginkább a nagy távolsággal magyarázható.

A szepesi prépostság megszervezése és történeti előzményei:

A fejezet e részében az alapítás közvetlen körülményéinek rekonstruálásával és a tételes igazolással bizonyítja a káptalan királyi alapításának a tényét és az ezzel járó joghatóság kérdését. A szepesi prépostság jogköre, nemcsak az Szepes megye területére, hanem a szomszédos Sáros vármegye tárcafői főesperességére és Liptó vármegye szomszédos részeire is kiterjedt, ezt történetföldrajzi tényekkel igazoljuk. A prépost joghatósága alá tartozott a kezdeti időkben a tornai főesperesség területe, amelyet IV. László leszállított a káptalan területéről. Hasonló helyzetben volt a tárcai főesperesség, amelynek az elcsatolásáért az egri püspökök indítottak harcot az esztergomi érsek ellen, sikerrel. Míg Torna a 16. században visszacsatolásra került, addig Tárcafő egy hosszan elnyúló per elvesztése következtében egyházkormányzati és joghatóság szempontjából egyaránt az egri püspök kezén maradt a 14. századra. I. Lajos király, a szepesiek iránt érzett különleges szimpátiája folytán végül a liptói területtel kárpótolta a prépostságot.

A káptalani testület létszámáról kevés konkrét adatunk van. A 13. században 4 káptalanbeli dignitáriust neveznek meg a források, a 14. század elején 16, később 12 majd tíz főre csökkent a testület létszáma. A szepesi testület sem maradt mentes azoktól a szigorításoktól, amelyeket a Szentszék a rezidencia megtartása érdekében hozott, és legátusai, később pedig az esztergomi érsekek révén igyekezett a káptalan tagjaival betartatni. Szepesben ez azért is ment nehezebben, mert a káptalani testület tagjai leginkább a környező települések plébániáiról kerültek ki, akik közül csak kevesen laktak állandóan Szepeshelyen.

Méltóságviselők:

Az értekezés következő fejezete számba veszi és elemzi a káptalan méltóságviselőit és azok feladatait. A szepesi társaskáptalanban négy oszlopos, vagy mesterkanonokot a prépost (prépost, lector, cantor, custos) és általában nyolc közkanonokot tartunk számon. A prépost megválasztásának és a préposti méltóság betöltésének körülményeit elemezve kiderült, hogy a 14. században összesen két alkalommal élhet a prépostválasztási joggal, ez is csak különleges helyzetben következő esetben. Többnyire az a szokás érvényesült, miszerint az uralkodó

bemutatásával és az esztergomi érsek megerősítésével a pápai bulla juttatta méltóságba a káptalan vezetőit. A 14. század második felétől, a 15. század folyamán pedig fokozatosan a Szentszék a korábbi zsinatok határozatai alapján egyre gyakrabban éltek a rezerváció gyakorlatával, bár I. Lajos és Zsigmond király több ízben kérvényezte a Szentszéknél saját jelöltjeik méltóságba való juttatását, arra hivatkozva, hogy ellenkező esetben nagy csorba esne a tekintélyükön, másrészt az időnként ingatag belpolitikai helyzetben ez is segítette a királyi hatalom megerősítését. Zsigmond király uralkodása idején ezt a gyakorlatot indokolttá tette az egyházszakadás következtében kialakult egyházi helyzet is.

A prépost helyettesítésére jelent meg a vikárius méltósága, amelyet többnyire valamelyik oszlopos kanonok töltött be, ám időnként arra alkalmas közkanonok is kaptak ilyen jellegű megbízatást. A préposti vikáriusok több ízben helyettesítették távollévő prépostjaikat, intézték a gazdasági ügyeket, bírói feladatokat láttak el. Szepesben is általánossá vált az a gyakorlat, hogy a helynökként megválasztott személyek korábban a különféle peres ügyekben tanúként jelentek meg. Az egyes ítéletek alkalmával így jelenlévő személyek közül így könnyebben lehetett kiválasztani a későbbi helynököket, akik a méltóság elnyerésének idejére már az esetleges kánonjog, jogi ismereteik mellett gyakorlati tapasztalattal is rendelkeztek, jól kiismerték magukat a helyi viszonyokban, szert tettek személyes benyomásra, gyakorlatilag ítélkezési gyakorlatot szereztek. Szepesben gyakori volt, hogy a *dékáni* feladatokat is ellátó vicarius lett a káptalan gazdasági ügyeinek és javainak a kézbe tartója és ellenőre.

A szepesi káptalan szervezetében az olvasókanonok volt a prépostot követő legtekintélyesebb méltóságviselő. Így nem csoda, hogy prépost távolléte idején, vagy a javadalom megüresedésekor ő irányította a káptalat. Fennhatósága alá tartozott a hiteleshely működtetése. A lector központi szerepét és a kanonokok közötti egyedülálló tekintélyét annak a felelősségének köszönhetette, hogy feladatai között szerepelt az ártírt oklevelek figyelmes elolvasása, a tartalmi hűség ellenőrzése, és a hibátlan irat káptalan előtti megpecsételése. A hiteleshelyi tevékenységből befolyó taxát Szepesen három részre bontották, amelyből az elsőt kapta a káptalan, a másodikat a lector, harmadikat pedig a jegyző.

A káptalani iskola megszervezése és felügyelete szintén a *lector* feladata volt Szepesen. Ez a felelősség széleskörű műveltségre enged következtetni. Arra azonban nem minden esetben találtam adatot, hogy a káptalan olvasókanonokjai hol és mikor és egyáltalán szerezhetek-e egyetemi végzettséget.

A 14. század első felétől az erősödő pápai rezervációs törekvések miatt többnyire a király juttatta be a dignitásba a számára alkalmas személyt. Szepes esetében is gyakorta előfordult különösen a 14. század első felében, hogy mégis a pápai rezerváció révén kapták meg egyesek a szepesi olvasókanonokságot.

A szepesi éneklőkanonokok, más testületekhez hasonlóan leginkább a székesegyházi szentmiséken, és a kánoni imaórákon jutottak szerephez. Ők készítették el mindenkor énekkendet, felkészítették az énekeseket, vezették a székesegyházi kórust. Tudomásunk szerint, időnként ellenőrizték a testület tagjainak az énektudását, vizsgáztattak. Időnként felügyelték a káptalani iskolai oktatást is, elsősorban zenei szempontból.

A káptalan liturgikus felszerelésének, kegyszereinek, ékszereinek, a káptalan autentikus pecsétjének, okiratainak és a levéltárnak a szigorú őrzője volt. Feladatai közé

tartozott, hogy ellenőrizze az feldiszítését, a kötelező időben elrendelt harangozást. A levéltári anyagok felügyeletéért egy forintot kapott.

A következőkben a hivatalt viselő kanonokokat veszi számba a dolgozat. Közülük a legfontosabb a dékán volt, aki a káptalan birtokainak igazgatását, szétszortatták a káptalan bevételeit a kanonokok között, a káptalan jobbágysai felett joghatóságot gyakoroltak, a kanonokok közötti vitákat, pereket rendezték, külső fórumon képviselték a testületet. Általában évente választották meg őket a kanonoki testületből egyszerű szavazattöbbséggel. Az új megválasztott elődjétől személyes bejárás után vette át az ügyek intézését, míg elődnek hivatali ideje lejártá után 8 napon belül be kellett számolnia az éves munkáról, és a káptalan birtokainak gazdasági helyzetéről. Minthogy a dékánra a feladatok ellátása igen nagy felelősséget rótt, ezért kanonoki javadalma mellett még külön jövedelmekhez jutott. Alkalmi segítőjét „*Nonator-nak*”, a kilenced begyűjtésére. A 13. század végétől (1286) a *szepesti káptalan dékánját* a kanonokok egymás közül választották ki, aki a káptalan javait és jöszágait igazgatta és felügyelte, majd a javakról évente számadást készített. Megbízatása általában egy évre szólt, s a káptalani javak felügyelete mellett, lemondásakor számadási - és éves jelentéskészítési kötelezettséggel tartozott. A társaskáptalanban joghatósága alatt kezdetben 3 főesperesség működött: a szepesti, a tornai és a tárcafői. Az utóbbi kettő a 14. század elejére leszakadt a szepesti káptalan joghatósága alól, a szepesti főesper feladatait pedig a prépost látta el. Egyetlen egy esetben találtam arra példát, hogy külön/önálló főesperest neveztek meg: *Beke Miklóst*, aki 1323-1336 között volt a káptalan javadalmasa.

Nagyon valószínűsíthető, hogy Henrik prépost veszprémi püspökké történő emelkedésével a káptalan irányítására szükséges volt egy megbízható helyettes kinevezése.

A Szepesség példáján keresztül hívta fel Mályusz Elemér a figyelmet arra, hogy a jó javadalma megszerzésének az alapvető módja az volt, hogy a káptalan tagjai a kor igényeit kiszolgáló, korszerű műveltségre tettek szert. Ezzel a szepesti káptalanban is létrejött egy jól képzett átmeneti réteg, amely alkalmassá vált a kanonokok helyettesítésére. Így a kanonokokat helyettesítő klerikusokat nem lehetett magánalkalmazottnak tekinteni. A káptalan megbízatásukat állandósította, megélhetésükről pedig intézményszerűen gondoskodott. Ezt a csoportot az ellátásukra rendszeresen kiutalt prebenda után prebendáriusoknak nevezték.

A 13. század végére a kanonokok zsolozsmázástól való visszahúzódása és a helyettesek állandósítása a szepesti káptalanban is általános jelenséggé vált. A század végén a káptalan prépost alatti 16 kanonok mindegyike megkapta javadalmát, de nem laktak valamennyien a káptalan székhelyén. Volt közöttük olyan, aki Budán jutott kanonoksághoz, míg mások a Szepesség területén szétszortan plébánosként tevékenykedtek. Mindannyian csak kivételes alkalmakkor gyűltek össze, mint 1301-ben a prépostválasztás okán. A távollévőkkel szemben már 1286-ban a ténylegesen a székhelyen tartózkodók megfogalmazták, hogy csak olyan személynek lehetne kanonokságot kapnia, aki el is végzi az ezzel járó munkákat. Ezért honosodott meg a Szepességben is az a szokás, ha valamely kanonok a káptalan ügyei miatt volt távol, köteles volt helyettesről gondoskodni. Ezzel a szepesti káptalanban is létrejött egy jól képzett átmeneti réteg, amely alkalmassá vált a kanonokok helyettesítésére. Így a kanonokokat helyettesítő klerikusokat már nem lehetett

magánalkalmazottaknak tekinteni, hiszen a káptalan állandósította megbízatásukat, s megélhetésükről intézményszerűen gondoskodott.

Egyéb hivatalt viselők:

Oltár-vagy kápolnaigazgató (*rector altaris*):

Szepesben nemcsak a székesegyház oltárainak, hanem a szepesi egyház temetőjében emelt kápolnáknak is vannak javadalmasai. Az oltárigazgatóság javadalma elsősorban a kanonok jövedelemének növelését biztosította, egészen pontosan ebből éltek, mert valószínűsíthetően a kanonoki, avagy plébánosi javadalom önmagában nem biztosított elegendő jövedelmet a megélhetéshez.

A Krisztus Teste kápolna kiemelt jelentőségével különleges szerepet kapott a káptalan életében. A „régí” Krisztus Teste kápolna megépítésére és szentelésére 1382-ben került sor, ugyanis a régi székesegyház már kicsinek bizonyult nagyobb egyházi események, búcsúk alkalmával. 1488-ban a régi kápolna helyén, hozzáépítve a Szent Márton székesegyházhoz Szapolyai István nádor egy új gótikus stílusú kápolnát létesített, elsősorban a család elhunyt tagjainak lelki üdvéért. A nádor halála után, felesége Tescheni Hedvig látott hozzá a kápolna javadalmazásához, és a kápolnaigazgató helyére egy új méltóságot alakított, *comes capellae*-t.

Ez azt jelentette, hogy a kápolnaigazgató mellett még 6 káplán működött, akik meghatározott napokon szolgáltatták a misét, a család elhunyt tagjaiért zsolozsmát mondtak. A kápolnaigazgató köteles volt négy énekes fiút is alkalmazni, akik naponta mondták el a zsoltárokat, a vasár-és ünnepnapokon a hívek előtt szolgáltatják a misét.

E kápolnaigazgató csak a káptalan kanonokjai közül kerülhetett ki, személyét a prépost vagy a vikáriusa jelölte ki. Fontos kritérium volt a szolgálat feltétel nélküli teljesítése, a paphoz méltó erkölcsös élet. Az új méltóság javadalmasát rezidencia-tartásra kötelezte, megélhetésül pedig személyzetével együtt az Abaúj-tornai megyei részen található Somodi/Somogy falut rendelte vámjával, valamint Kolbach falu, Kisfalud és Szegi falvakban lévő Szapolyai birtokokat.

A szepesi káptalan plébánosai:

A plébánosok az egyházi középélet azon csoportját alkották, akik a kanonokhoz hasonlóan kedvező körülmények között éltek, hogy lehetőségük nyílt arra, hogy a tudományokban jártassá váljanak, egyetemi végzettséget szerezhettek és a fiatal klerikusok nevelésével foglalkozhattak. Nem csoda, hogy a 14. századra a jövedelmezőbb plébániákat ugyanúgy kéri a klerikusok a szentséktől, mint a kanonokságot. Ugyanúgy kapnak felmentést rezidencia-tartása alól, mint a kanonokok.

Gyakorta történt meg, hogy a plébániákat ugyanúgy kijelölték azzal a céllal, hogy megélhetésül szolgáljanak egy-egy szellemi munkát folytató egyházi javadalmas számára.

Az uralkodó szívesen adományoztak egy-egy jól jövedelmező plébániát a közvetlen környezetükben élő klerikusoknak is.

A szepesi préposttal való kapcsolatuk sajátos volt, hiszen a szászokat megillette a szabad plébános választás joga, így a prépost ez esetben nem élhetett azon jogával, hogy ő jelölje ki a joghatósága alatt álló plébániák vezetőit.

Ez sajátos viszonyrendszer tette lehetővé a százsz plébánosok már a 13. század második felében felismerték az érdekvédelem fontosságát. A közösen és egységesen fellépő százsz plébánosok érdekeit kifelé, így pl. szepesi préposttal, az esztergomi érsekkel és mással

szemben a nagyobb helységek, mint pl. Lőcse, Leibic, Váralja és Igló vagy olaszi plébánosai képviselték. A 13. század végén szerveződő universitas az „ad hoc” érdekszövetségnek valamivel már erősebb egy már jogilag is formálódó közösség volt, melynek tagjai kötelezettségeiket és jogait tekintve egyenlők. A szepesi szász települések által megválasztott és a szepesi prépost által megerősített plébánosoknak jogában állt a prépost által meghatározott területen a tized élvezése, aminek fejében féltől másfél fertőig terjedő mennyiségben ezüsttel tartoztak. A 24 szász település szervezetével párhuzamosan jött létre a 24 szász plébános testülete. A szepesi és erdélyi szászok egyházi helyzete abban különbözött, hogy az erdélyi szászok jelentős nagyságú településterületén saját főesperesi/ archidiakónusi szintű egyházi igazgatás alakult ki, míg a szepesi szászok egyház igazgatásilag a szepesi prépost fennhatósága alá tartoztak. Ezen szász városok plébánosai kiváltságos helyzetűek, vagyonuk és műveltségük miatt jelentős tekintélynek örvendtek. E szász plébánosok egyházi súlyát a közülük kikerülő nagyszámú kanonok-plébános jelzi.

A káptalani javadalmak betöltése:

A szepesi káptalan javadalmainak betöltésénél nagyvalószínűséggel az volt az általános gyakorlat, hogy a prépostokat a káptalan testülete választotta meg, az illetékes egyházmegye főpásztora, jelen esetben az esztergomi érsek a megválasztott személyt megerősítette. A szepesi káptalan királyi alapítású társaskáptalan volt, így gyakorta fordult elő, hogy az uralkodó, mint patrónus ajánlásával választotta meg a testület az új prépostot, akinek a személyét normál esetben az esztergomi érsek megerősítette. A bejutás a királyi javadalmozás mellett pápai adományozás, avagy az esztergomi érsek befolyása révén következett be. Szepesben mind a három esetre találunk példát. A pápai rezerváció, - amelynek okait részletesen felsorolja a dolgozat - következtében megnőtt a külföldi kanonok száma, különösen sokan érkeztek a közeli krakkói, vagy boroszló káptalanból. Ezzel egyidejűleg megjelent a javadalomhalmozás jelensége, a cumulatio beneficiorum. Kezdetben a külföldi javadalmasok élnek vele, utána általános jelenséggé válik. A javadalomba csere útján is bejuthattak, ám erre nagyon kevés példa van Szepesben is.

A dolgozat következő fejezete a káptalanba bejutás szinte valamennyi lehetőségét számba veszi, s közben arra a megállapításra jut, hogy az egyes lehetőségek átfedik egymást, keverednek, vagy egyszerre több összetevő is érvényesült egy-egy javadalom megszerzésekor. Szepes esetében jelentős szerepet kapott az egyházi támogatás, a rokoni kapcsolatok, avagy a jutalmazás. Ennek a vizsgálatánál a Köblös –féle szempontrendszer alkalmazása csak korlátozottan használható, ugyanis, az egytagú névhasználat miatt a személyek azonosítása nem járt eredménnyel, még a prépostok esetében sem.

A külföldi kanonokok száma különösen, a lengyel területekről érkezőké a 14. század első felében kimagaslóan magas volt, de a későbbiekben is szép számmal vannak jelen a káptalani testületben. A szepesi káptalan nem volt messze a lengyel határtól, s a két ország között a közeli Ólublón haladt át az a kereskedelmi út, ahol a borszállítmányok áthaladtak. A szepesi káptalanban javadalomhoz jutni a szomszédos krakkói káptalanból is vonzó volt, minthogy Észak-Szepes térsége csupán a XIV. század elejéig tartozott a krakkói

egyházkerülethez, később ugyanis a magyar a szepesi prépostság joghatósága alá került.⁴ Az sem elhanyagolandó körülmény, hogy a lengyel-magyar perszonálunió, valamint a lengyel királyi családdal való szoros rokonság elősegíthette a lengyel kanonok szepesi javadalomszerzését. A káptalan javadalmasai között a 14. század folyamán 9 lengyel származású kanonokot találunk.

A fejezet következő része a javadalomszerzés alaptípusait elemzi, belső támogatás és külső kapcsolatok tükrében számos példán keresztül. A javadalomszerzéshez szorosan kapcsolódik a szepesi kanonok egyetemre járása. A elemzés során kiderült, hogy más káptalani testülethez képest kevesebb volt az egyetemi végzettséggel rendelkező kanonok száma. Nagy valószínűséggel önmagában egy szepesi javadalom nem biztosított elegendő jövedelmet ahhoz, hogy kanonokjaink anyagi biztonságban megélhessenek egyetemi tanulmányaik során. Átlagos szepesi javadalmasnak lenni, nem járt elegendő bevétellel, az egyetemi tanulmányokhoz tehát kellett vagy egy jó családi háttér (nemesi származás), vagy gazdag polgári családi háttér. A kevés egyetemet végzett kanonok megbecsülés és presztízse is megnőtt, karrierjük könnyebben ívelt fel. Ők többnyire a bécsi egyetemet részesítették előnybe, csak kevesen jártak itáliai, vagy a krakkói egyetemre. ennek okát a nyelvi közösségben kereshetjük.

A fejezet következő egysége az uralkodói szolgálat biztosította karrierlehetőséget tárgyalja. A szepesi kanonokok nagy része a 13. században a királyi, vagy királynéi kancelláriában vállaltak szolgálatot, a 14. századtól nagy számban szolgának királyi káplánként szolgáltak és jutottak jutottak jövedelmezőbb javadalomhoz.

A következőkben tárgyalt familiáris kapcsolatok nemcsak az egész középkori magyar királyságot, de a különféle szolgálatokat ellátó kanonokjainkról is elmondható. A Szepességben is akadtak olyan befolyásos földesurak, akik egy-egy személyt stallumhoz jutottak, a háttérből segítették őket hozzá. Ahol ez a támogató maga az uralkodó volt, azt a kapcsolat rendszert, a külső kapcsolatok közé sorolhatjuk. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a püspöki szolgálatot, érseki, préposti familiáris, a magánföldesúri familiáris kapcsolatokat. Az nem kétséges, hogy a szepesi javadalmások közül többen az esztergomi érsekek személyes szolgálatában álltak, mielőtt a szepesi javadalmat megkapták volna.

Ezen a helyen azt igyekeztem feltárni, hogy kanonokság elnyerése előtt és majd utána: kinek, milyen egyházi szolgálat jutott a szepesi káptalanban. Ebben az esetben is jelentkezhett a külső támogatás és a belső kapcsolat egyaránt. A külső támogatás során az illető valahol máshol végzi, és egyházi személy közbenjárására vagy a szolgálatért járó jutalomként így juthat be a káptalani testületbe.

⁴ A lengyel királyság és a magyar királyság határán fekvő Szepesség benépesítése tartósan a XIII. században kezdődött. Az első autochton népcsoportot északon a lengyelek jelentették, minthogy ezek a területek (amelyeket északról könnyebben lehetett megközelíteni, mint délről) kezdetben – a XIV. század elejéig – Lengyelországhoz tartoztak. Lokietek Ulászló lengyel király, aki a csehekkel (II. Vencel királlyal) háborúzott a hatalomért és a részekből álló Lengyelország egyesítéséért, 1305 után az egész Felső-Szepest átengedte magyar szövetségeseinek, Károly Róbertnek. Ennek következtében, amikor a XIV. század első évtizedében fokozódott a betelepítés, azt már – az I. Károlytól kapott királyi privilégiumok alapján – két nemesi család: a Berzeviciek és a Görgeiek, az ott alapított falvak urai irányították. Ekkor építették a Berzevicziek a környéket uráló Nedec várát is.

A belső kapcsolat jelen esetben a „homo capitularis, vagy homo noster” típusú káptalani szolgálattevők előrelépését jelenti. A prépost, a plébánosok felfigyeltek közülük valakire és ez által jutnak be a kanonok sorába.

A kanonokok feladatai és kötelezettségei

A 13. századra a kanonokok külön laknak, végrendeletek és egyéb püspöki adományok révén birtokállományuk és jövedelmük oly mértékben megnő, hogy a kanonoki réteg az egyházi társadalom középrétégbe emelkedik. Bevételeikből képesek fedezni egyetemre járásuk és könyvgyűjtésük költségeit is. A hazai művelt klerikusok ezért tudatosan arra törekedtek, hogy a jobb és egyre több kanonoki helyeket megszerezzék.

A kanonoki javadalom birtokosai már a XIV. században is eléggé másodlagos dologként kezelték az eredeti célkitűzést, ennek következtében a liturgikus élet egyre inkább hátrányba került. Így prépostjaink gyakorta kényszerültek arra, hogy akár erőszakos módon, azaz különféle egyházi fenytékek kilátásba helyezésével bírják rá a káptalan kanonokjait a helyben tartózkodásra, a hitélettel kapcsolatos teendők ellátására.

Tényként kezeljük, hogy a közös élet felbomlásával a kanonokok eredeti liturgikus feladataikat is egyre inkább helyetteseikre bízta, akik leginkább a káptalan alsópapságából kerültek ki. A folyamat európai jelenség volt. A helyben tartózkodó kanonokok részt vettek a káptalan - Szent Márton patrocíniuma alatt álló szepesi préposti templom - közös liturgikus eseményeiben. Az esztergomi egyházmegyében a kanonokoknak kötelező volt részt venni a konventmiséken és a vecsernyéken. A szepesi társaskáptalan az esztergomi egyházmegyében szerveződött meg, kanonokjainak egy része a szepesi javadalom mellett esztergomi beneficiummal is rendelkezhetett. Kézenfekvő, hogy az 1397-es esztergomi egyházlátogatási jegyzőkönyv szerinti vizsgálatok általános megállapításait értelemszerűen így a szepesi káptalanra is érvényesnek kell tekintenünk.

A szepesi káptalan esetében a 13. század második felének végére következett be a kanonokok visszahúzódása a zsolozsmázástól, illetve a helyettesek állandósítása. A káptalan 16 kanonokjának mindegyike megkapta javadalmát, ám többségük nem lakott a káptalan székhelyén. Nagy részük plébánosként élt szétszórta a Szepesség területén. Valamennyien csak igen kivételes alkalmakkor jöttek össze, mint például a prépostválasztás. A távollévőkkel szemben már 1286-ban felléptek a ténylegesen a székhelyen tartózkodók. Mivel a **liturgia** végzésének folyamatossága azonban nem maradhatott el, ezért alakult ki az a szokás, hogy a székhelyétől távollévő kanonokok először u.n. személyi helyetteseik révén vettek részt a kötelező közös imaórákon, szentmiséken. Ez a feladat leginkább a prebendáriusokra, a karpapokra, ministránsokra hárult a succentor vezetésével. Az imaórák lebonyolítása a sublector vezetésével történt. A javadalmasokat azonban a legfontosabb mindezek mellett is az volt, hogy a közös liturgián való jelenlétért megkapják az őket megillető összeget, a többi liturgikus esemény csak a helyetteseik részvételével zajlott.

Az eddig megjelent személyi összetételt vizsgáló tanulmányok és kutatások azt módszert választották, hogy ahol a források nem tüntették fel, hogy a vizsgált személy az egyházi rend mely fokozatait vette fel. Ezért, aki plébánosként, püspöki helynökként, vagy prédikátorként tevékenykedett, azt az áldozópapok csoportjába soroltuk, akkor is, ha a

plébánosokról tudjuk, hogy némely személy csak élvezte a plébánosi javadalom jövedelmét, de nem végzett tényleges lelkipásztori tevékenységet nem végzett.

A 13. századi kanonoki névsorokból azt derült ki, hogy 1301-ig bizonyosan hat személyről tudjuk megállapítani, hogy felszentelt papként tevékenykedett, s mellette valamely szepesi plébánia javadalmát is betöltötte. A nevük mellett pontosan feltüntették rendjüket is. Közülük négyen sacerdosként voltak kanonokok, míg két fő presbiterként szolgált. Rajtuk kívül egy olyan kanonokot találtam, aki plébánosi teendőket látott el, így az áldozó papok csoportjába került, továbbá ekkor két klerikus rendű személy is működött a káptalanban kanonokként.

A 14. századra a szepesi prépostok szinte mindegyike vagy a királyi kancelláriában, vagy az esztergomi érsek hivatalában látott el feladatot. Ők valószínűleg magasabb egyházi renddel bíró papi személyek voltak. Ugyanakkor a század folyamán két olyan prépost is javadalomhoz jutott, akikről nem tudjuk biztosan, hogy ténylegesen felszentelt papok voltak-e.

A 14. századra jelentősen megnőtt a plébánosként tevékenykedő kanonok száma, akik bizonyára magasabb egyházi fokozattal rendelkezettek. Azt azonban le kell szögezni, hogy a külföldi javadalmak nem valószínű, hogy tényleges lelkipásztori munkát végeztek volna, számukra a plébánia után járó jutalék volt leginkább vonzó.

Székesegyházi vagy káptalani iskola:

Szepeshely abban a szerencsés helyzetben volt, hogy 1323-tól tudomásunk van a székesegyházi/káptalani iskola működéséről. Létrejötté összefügghet a püspöki joghatósággal. A vezetője a mindenkor lector volt, a prépost pedig fenntartotta magának a vizitáció jogát. Létét és fontosságát igazolja a szepesi sublector és succensor méltósága, a scholasticus/iskola felügyelő dignitáriusa. 1323-ban a prépostválasztás aktusáról készült oklevelet nem mindegyik kanonok írta alá saját kezűleg, a jelenlevők közül csak négyen jegyezték fel maguk a nevüket, a többiekét részben a scholasticus, az iskola vezetője rögzítette. A szepesi iskolákról pontosabb adataink Stock János prépost az időszakából van, ugyanis a szepesi prépostság alá tartozó területen iskolamesteri állást hoztak létre.

A káptalan hiteleshelyi személyzete:

A szepesi káptalanban folyó hiteleshelyi tevékenység teljeskörű feltárása további kutató munkát igényel, jelen dolgozatban csak arra vállalkozom, hogy a hiteleshelyi tevékenység végzőit igyekszem számbavenni.

A szepesi káptalan közhitelű tevékenysége már a 13. században elkezdődött. A hiteleshelyi munka tényleges irányítója a lector volt, ezt jelzi a neve előtt álló „datum per manus” kifejezés a 14. század végéig a privilégiumokban. A 15. században az „acta sunt haec et facta per manus” formula. A prépost utáni a legfontosabb dignitáriussá többek között ezért vált az olvasókanonok, aki gyakorlatilag a prépost távollétében a prépost helyettesévé vált. Szepesben gyakori, hogy az olvasókanonok így vikárius is. A lektortól az általános szokás szerint nem várták el az egyetemi végzettség megszerzését, de a 15. századra szinte belső kíváncsalmá vált a lector számára megszerzendő egyetemi fokozat.

A káptalani jegyző, aki kezdetben az olvasókanonok a nyílt és zártlevelek díjának két harmadát, a kiváltságlevelek díjának egy harmadát kapta. A többi összeg a káptalan tagjait illette. Ha más személy volt a közjegyző, nem a lector, csupán egy harmad illette meg a

jegyzői díjból.⁵ A szakszerű jegyzők megjelenése a 15. századra tehető, olyan szakembereket, akik egyetemen tanulták az okiratszerkesztést. Az iratok szerkesztése több kanonok jelenlétében történt, a nevüket mindig feljegyezték. A jegyzői tevékenység rendezésére 1435-ben a VIII. törvénycikkben került sor, miszerint bármely peres eljárás során a káptalan mindig egy kanonokot köteles küldeni.

A szepesi káptalan a Szepesség egyik legjelentősebb birtokosai között szerepel, akár Csánki leírását olvashatunk végi a káptalan birtokainak kiterjedéséről, akár Ortvay Tivadar, vagy Rupp megjegyzéseit vesszük alapul. Birtokai, ahogy a dolgozat elején már taglaltuk nemcsak Szepes megyére, hanem Liptó, és Sáros egy részét is magában foglalta, de nem feledkezzünk el a zempléni szőlőkről sem. A káptalani birtokokról befolyó jövedelem a testületet illette meg, amelynek a felosztás a dékán szigorú eljárása alapján, a káptalan által megfogalmazott szabályok szerint történt. Kivétel képeztek a javadalmasok saját kezén levő birtokaik. A társaskáptalan területén élő jobbágyoktól beszedett kilence, a tized, a catedraticum, a malmok, erdők, szőlők bérbeadásából befolyó jövedelem, a hegyvám tételei biztosította a kanonokok megélhetésének alapvető körülményeit. A káptalan jelentős állatállománnyal is rendelkezett, az abból befolyó haszon, szintén a mindennapok könnyebb elviselését tette lehetővé.

A rendi korszak, azaz a középkori magyar államszervezet összeomlása anyagilag különösebben nem viselte meg a káptalan, sokkal inkább megingatta a helyzetét a reformáció terjedése, a kanonoki szervezet lassú hanyatlása, a vallási bizonytalanság erősödése.

Mentalitás:

A szepesi kanonok gondolkodásáról legtöbb információhoz a végrendeleteikből juthatunk. Ezekből többnyire kiderül, hogy milyen ingó és ingatlanvagyonra tettek szert, milyen tárgyakat vásároltak szívesen, hogyan bántak a közvetlen környezetükkel, esetleg milyen kapcsolatban voltak kanonoktársaikkal, vagy a szolgálatukban álló alacsonyabb társadalmi csoportba tarozó alkalmazottaikkal.

A fennmaradt végrendeletek tanúsága szerint a legtöbb méltóságviselő szívéen viselte a káptalan sorsát, így a „hátramaradó” számára igyekeztek megélhetési forrást is hagyni, ha tehették. Nem állt távol tőlük a jótékonyág, de ez együtt is kellett járjon azzal a papi mentalitással, amiben kanonokként is éltek.

A kanonokok körében a hitélet elősegítésére elterjedt szokássá vált a kápolnaalapítás és annak ellátása.

Építmények:

A kezdeti időszakban a káptalan egyetlen utcájában gyakorlatilag alig volt valamilyen építmény. A préposti palota építésére Muthmer prépost hagyott jelentősebb összeget, majd János prépost 1348-as végrendeletéből tudjuk, hogy az építkezések folytatására jelentősebb összeget hagyott. A préposti templom, a kezdetben nem volt különálló építmény, valószínűleg a prépost és a káptalan házával függhetett össze, hasonlóan az olyan kolostori templomokhoz, ahol a templomot összeépítették a szerzetesek lakásául szolgáló épülettel. A préposti templom

⁵ HRADSKY, 1901. 274.

és az egyéb építésének egyik fő támogatója Pálóczi György prépost volt, aki jelentősebb pénzösszeget hagyott az építésekre, karbantartásra, melynek a felhasználása Stock János alatt indult meg. A munkálatok folytatása és a pénz pótlása Bak Gáspár prépostra hárult. 1488-ban a kegyúri jogokat gyakorló Szapolyai István egy gótikus kápolnával bővítette a templomot, amit felesége fejezett be 1493-ban. A kanonoki kúrián és a préposti palotán túl az alapítás után alig volt építmény. Jakab prépost idejére már 4 kanonoki házról tudunk. Megépültek a különféle kápolnák: A temetőkerthben a Corpus Christi kápolna, a Dicsőséges Szűz kápolna, később a Szent Bálint kápolna, a Szent András kápolna és az Ossarium. Külön épületben helyzeték el, a káptalani iskola rektorát, a kántorokat, a templomőrök a lakhelyét is.

Jövedelmek:

A birtokok mellett kialakultak a *praebendák* vagyis az *alapfák* is,⁶ amelyek olyan községek voltak, melyeknek a plébánosa a szepesi káptalan olyan kanonokja, aki a káptalani székhely tartására volt kötelezve. Ennek következtében a község ügyeit így csak helyettes lelkész intézte, de a dézsma a kanonokhoz került. A káptalan az alapításától fogva megkapta a szepesi tizedet olyan módon, hogy az esztergomi érseket a szepesi vám tizedrészével kárpótolta az uralkodó. Így a dézsma, IV. László 1288-as oklevele szerint a Szepesség egész területén a prépostot illette meg. A prépost a dézsmát átengedte a kanonokoknak, minek fejében azok évente székpénzt, azaz katedratikumot (census cathedralicus/ vagyis székpénz) fizettek Szent András napján „engedelmesség címén” a prépostnak.

Karrier káptalanból - A kanonokok káptalanból való továbblépésének lehetősége:

A szepesi kanonokok számára más egyházi javadalomba történő továbblépésére több lehetőség is kínálkozott. A legnagyobb kihívást a prelátusok közé való bejutás jelentette. Számukra a továbblépést egy olyan felemelkedés jelentette, hogy a püspökséget vagy érsekséget nyertek idetartoznak azok is, akik csak a titulust (ad personam) tudták megszerezni. Az sem elhanyagolandó, hogy az egyes a püspökségek és érsekségek között jelentős anyagi és presztízsbeli eltérések voltak, így az ebből kialakuló különbségek egyfajta hierarchiát is jelentettek a magasabb méltóságok elnyerése esetén is.

A vizsgált időszakban 247-fős káptalani testület tagjai közül esztergomi érseki méltóságát ketten is elnyerték míg püspöki méltóságot 9 személy nyert. A kanonoki testület létszámát tekintve véve ez azt jelenti, hogy a testület 3%-ának sikerült a főpapok rendjébe bejutva egyházi és politikai karrier kiépítenie.

A 13. század kanonokjai a javadalomba bejutva többségében nem léptek át más egyházi testület kötelékébe. Ennek több magyarázata is lehet. A kanonokok nagy része a helyi szász plébánosok soraiból kerültek ki, a szepesi terület a szülőhelyük volt. Kiváltságaikat, boldogulásukat különleges adományok biztosították, ezáltal egy zárt közösséghez tartoztak. A szász autonómia és a szabadságjogok meghatározó és nélkülözhetetlen részét képezték a szász plébániák korábban bemutatott kiváltságos helyzete. A közösséghez való tartozásuk sokkal erősebb volt, mint előnyösebb javadalmak megszerzése. A plébánosok szószólói ebben az időszakban olyan személyek, akik a káptalan testületéhez is tartoznak tehát az érdekképviselő

⁶ a kanonok külön jövedelme

kölcsönhatásban tudott megvalósulni. A helybenmaradás másik kötelékének tarthatjuk a 24 plébános testvérület kialakítását és együttélését. Ebben az időszakban továbblépést csak a prépostok esetében tapasztalhatunk (Benedek II., Lukács, Bertalan, Jakab). Inkább az a kép a jellemző, hogy a méltóságviselő kanonokok a királyi - királynéi udvar kancelláriájában tevékenykednek.

A 14. század során már gyakoribbá válik a továbblépés jelensége, kedvezőbbé válik ennek a lehetősége. A királyi hatalom prezentációjának erőteljesebb érvényesülése következtében a hatalom számára alkalmas személyeket gyakorta helyezte át más javadalomba.

A továbblépést vizsgálva arra a megállapításra jutottunk, hogy a szepesi kanonok inkább halmozták a javadalmaikat, vagyis a szepesi stallum megtartása mellett jutottak be más káptalanok testületébe, vagy kérvényeztek új javadalmat. A magyarázatot abban kell keresnünk, hogy a káptalan kanonoki testülete a jelentősebb méltóságviselőktől eltekintve a helybeli plébánosok bejutásával szerveződött meg. A szepesi javadalom elhagyásával történő továbblépés elsősorban a lengyel kanonokok esetén figyelhető meg, vagy azon pápai javadalmasok között, akik egy jobban jövedelmező javadalomért, vagy előkelőbb dignitásért mondtak le a szepesi stallumukról.

A püspökséggé válás lehetősége, az 1348-as kísérlet

A középkor folyamán több olyan kezdeményezésről tudunk, amely arra törekedett, hogy a királyi alapítású társaskáptalant püspöki rangra emelje. A dolgozat zárófejezetében a problémát szeretném megvilágítani, hogy milyen kísérletek a püspöki rangra emelés megvalósítására. A püspöki rang nemcsak a káptalan presztízsét növelte volna, hanem gyakorlatilag függetlenné vált volna közvetlen feljebbvalójától, az esztergomi érsektől. Az elszakadás jelentős hatalomcsökkenést és komoly anyagi veszteséget okozott volna az érsekség számára. III. András, majd Nagy Lajos azonban ezt a szempontot figyelmen kívül hagyva honorálni kívánta a szepesi prépostjai udvari szolgálatait. A kísérlet eredménytelen maradt, részben mert Telegdi Csanád érsek esztergomi érsek a tárcafői per miatt nem volt a szepesi préposttal felhőtlen kapcsolatban, másrészt az ügy kivizsgálásával megbízott garamszentbenedeki apát az érsek megbízásából úgy elaltatta az ügyet, hogy a szinte állandóan háborúzó Lajos király már nagyon tudott a kérdéssel annak ellenére sem foglalkozni, hogy a szepesi prépost és a káptalan a király és a királyné személyes pártfogása alatt állt.

Összegzés, eredmények:

A káptalan személyi összetételének vizsgálata során azt a módszert választottam, hogy az a címben és az értekezés elején megjelölt korszakhatárt, amit a vizsgálat törzsanyagának tartunk, időnként, a megfelelő következtetések levonása érdekében kibővítettük. Így sokkal szélesebb spektrumban tudtam vizsgálni a káptalan személyi állományát. Ezt a megoldást alkalmazva a kanonoki testületlétszáma 247 főre tehető, a törzsidőszakot tekintve ez jóval kevesebb. A 247 fős testület közel egyharmadáról azt lehetett megállapítani, hogy honnan származott. Így megállapításaink egyelőre csak hozzávetőlegesen kezelhetőek, a tendenciát mutatják, a személyek későbbi azonosítása minden bizonnyal sokat módosíthat eddigi ismereteinken.

A dolgozat gerincében igyekeztünk karriertípusokat felvázolni, a forráshiány, avagy adottságokat ki és felhasználva, s így a kanonok között felállíthatóak olyan csoportok, akik hasonló karriert futottak be a hasonló szepesi javadalomnak köszönhetően. A dolgozatban tárgyalt szempontok alapján a kanonoki pályák elemzésekor arra az eredményre jutottunk, hogy a száz kapcsolatokból adódó speciális helyzetű és az emancipációtól eltekintve, a szepesi társaskáptalan sok esetben hasonló képet mutat a már eddig vizsgált káptalanokkal. (pl.: Pozsony, Győr, Fehérvár, Buda, Várad, Pécs). A prépost főesperesi jogai tekintetében a pozsonyival lehetett leginkább összevetni.

A káptalan gerincét a szepesi régióból származó egyszerű kanonok adták, akik hosszabb időn át élvezték javadalmukat. Életpályájuk elemzése során megvizsgáltuk a származás, a javadalomszerzés, a mobilitás, a továbblépést és az egyetemi tanulmányokat. az értékelhető adatokat egybevetve a kanonokok közel fele származott a környező településekről, míg a méltóságviselők több mint a fele az ország más területeiről, vagy külföldről került a káptalan dignitásaiba. A közvetlen vonzáskörzetből érkező kanonokok tovább élveztek szepesi javadalmukat, míg a máshonnan érkezők átlagosan 3-6 évnyi időt töltöttek el Szepesben.

A helyi kanonokok végezték a hiteleshelyi munka nagy részét, és többnyire területi kapcsolat révén jutottak a káptalani javadalomhoz. Esetükben csekély mobilitásról beszélhetünk. Javadalomhalmazuk nem jellemző, a javadalom leginkább a megélhetésüket biztosította, így az egyetemre járásuk is esetleges volt. Ők azok, akik leginkább eleget tudtak tenni a rezidenciakötelezettségnek. Az egyszerű kanonokok számára a szepesi javadalom nem biztosított olyan megélhetést, hogy annak éves jövedelméből megoldható legyen az egyetemi tanulmányok finanszírozása, avagy a könyvvásárlás. Szerencsésebb helyzetben voltak azok, akik a káptalani javadalom mellett hozzájuthattak egy-egy plébániához, vagy oltársághoz, mert így ki tudták egészíteni megélhetésüket. A megélhetés nehézségei segítették elő a javadalomhalmaz elindulását Szepesben is.

A kanonokok egy külön csoportját képezte a különösen nagy létszámú lengyel kanonok csoportja. Legnagyobb létszámban a 14. század közepén vannak jelen a káptalani testületben, leginkább akkor, amikor kialakult a magyar és lengyel királyság közti perszonálunió, amelyben a két állam közötti összekötő kapocs I. Lajos király és személyes lengyel rokonsága. A lengyel kanonok leginkább azok, akik javadalmukat leginkább karrierépítésre (követjárás, diplomáciai küldetés, udvari szolgálat) és egyetemi fokozat megszerzésére, méltóságszerzésre használták. Ők sokkal dinamikusabb képet mutatnak. Számukra ez is hozzájárult a továbblépéshez, a karrierépítéshez. A karpapságból való előrelépés számukra könnyebben ment. A javadalomhalmaz esetükben igen jelentős. Ez a csoport csak szűk rétegét jelenti a káptalani testületnek.

A méltóságviselőknél más képet kaptunk. A kezdeti időkben az oszlopos kanonok is többnyire a helybeliek közül kerültek, míg a 14. század első felében jellemzőbb lesz a máshonnan Szepesbe kerülők méltóság viselése.

A prépostok a 13. században szinte mindannyian máshonnan érkeztek un „ejtőernyősként” a káptalanba. Közülük egyetlen helybeli volt, Jakab prépost, aki a káptalan lektorságból került a préposti dignitásba. Gyakorta a királyi és királynéi kancellária alkalmazottai voltak. A méltósággal elsősorban udvari szolgálataikat jutalmazták. A korszak 9

prépostjából hárman maradtak hosszabb időn át a káptalan élén, gyakorlatilag itt fejezték be tevékenységüket. A 14. század folyamán leginkább az esztergomi érsek helynökei, vagy az uralkodók jelöltjei voltak a méltóság viselői. Javadalomba juttatásuk leginkább a személyes pártfogáson múlt. Közülük egy fő szepesi származású volt, egy pedig pedig az uralkodó személyes rokonságához tartozott. A 15. században elsősorban Zsigmond és Mátyás király támogatottjai kaphatták meg a szepesi préposti javadalmat, míg a 16. század elejére leginkább a Szapolyaiak kegyeltjei jutottak be, hasonló indokokkal.

A 25 vizsgált prépost közül 9-en jutottak püspöki méltóságba, ketten pedig az esztergomi érsekségig is eljutottak. Tovább lépésük meglehetősen aktív volt. Mint láttuk többen udvari szolgálatuk jutalmaként kapták méltóságukat, még akár felszentelés nélkül is. Hárman a méltóság elnyerése után lettek felszentelt papok, vettek fel nagyobb papi rendet. Megélhetésük sokkal kedvezőbb volt az egyszerű kanonokokhoz képest, hiszen a területen a főesperesi feladatok gyakorlásával különjövödelemhez is jutottak. Számukra nem kisebb nehézséget okozott az egyetemi tanulmányok folytatása, sőt a 14. század második felétől egyre többeket találunk, valamelyik neves közép-európai egyetem hallgatói között.

Műveltség és egyetemi végzettség szempontjából a szepesi kanonok esetében is népszerű egyetemek között szerepelt Bologna, Padova, Krakkó és Bécs. A német nyelvű közösségek a nyelvi azonosság miatt is szívesen küldték tanulni Bécsbe diákjaikat, így a 14-15. század folyamán a Szepesség 27 tanulót küldött. Ez azért is meglepő adat, mert az erdélyi szász közösségből a bécsi egyetemen tanító tanárok 27%-a, míg a tanulók 20%-a került ki.

A távolság sem volt elhanyagolható szempont, ezért Kassáról 8-9-an mentek Bécsbe diplomát szerezni, csaknem annyian, mint Csanád, vagy Pozsega térségéből. A krakkói egyetem tanulói között öt alatt marad a szepesi kanonok száma. A 15. században a könyvnyomtatás elterjedésével egyre többen törekedtek könyveket beszerezni, hiszen a könyvnyomtatás megjelenésével a könyvek is megfizethetőbbeké váltak. Kifejezetten a kanonok közül bibliofilnek számított Henckel János vagy a nagybátyja Leuschedit György. Ez tette lehetővé a káptalan könyvtárának a kialakítását. A helybeliek művelődését nagyban elősegítette, hogy a környékbeli szász plébánosok nemcsak egy érdekeiket védő testvérületet /fraternitást hoztak létre, hanem a közös művelődés lehetőségét is megteremtették a fraternitás könyvtárának felállításával, amelynek előnyeit a kanonok is élvezhették, lévén, hogy egy részük maga is szepesi plébános is volt. Kialakulást elősegítette a humanizmus meggyökerezése, majd a hitújítás hatása.

Egyes jobb anyagi helyzetben levő kanonokok, ahogy ez a végrendeleteikből kiderült mecénási tevékenységet vállaltak, sőt a káptalanból a főpapságig jutó méltóságviselők komoly anyagi támogatást hagytak a művelődés, kultúra fejlesztésére, a felújítási munkákra.

A vizsgált időszak egy fontos kísérlete volt a káptalan püspöki rangra emelése. A 14. századi kísérletnek több magas rangú támogatója is volt, ám részben az esztergomi érsek ellenállásán, részben a Szentszék tudatos halogató politikájának következtében, a kezdeményezés kudarcba fulladt. Pozitív hozadéka, az maradt, hogy később újra felmerült a kezdeményezés ötlete, s végül 1776-ban az egyházmegyéek határainak átszervezésével mégiscsak püspökséggé vált a szepesi káptalan.

Török Márta publikációs listája

1. A "Liber I." helye az Egri Érseki Gazdasági Levéltárban- Archivum. 13.(1994)
2. Abaúj-tornai várak a 16-17. századi levéltári források tükrében. - p. 44-62. - Levéltári évkönyv / szerk. Dobrossy István ; [közread. a] Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár. - 7-. - Miskolc : Borsod-Abaúj-Zemplén M. Lvt., 1994-1995.
3. Bessenyei József (átírta és kiadta) Lettere di principi. Fejedelmi levelek a pápának (1518-1578). In: Turul. 75. kötet 2002/3-4. 118-119.
4. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerkesztette: Fodor Pál, Pálffy Géza, Tóth István György. Bp., 2002. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Turul. (76.) 2003.
5. Évtizedkönyv – Tanulmányok a Fráter György Katolikus Gimnázium történetéhez.- Miskolc. 2003.
6. Oklevélfordítások Tóth Norbert: Zalaszentiván, Zalaszentiván, 2007. című könyvéhez. – megjelent: a Zalaszentiváni Ifjúsági és Kulturális Egyesület gondozásában
7. A szepesi káptalan kialakulása és kezdeteinek áttekintése – előtanulmány – kézirat. 2005. leadásra került: MTA Kutató Tanárok pályázata
8. Egyházi karrier a szepesi káptalanban Károly Róbert uralkodása alatt (1301-1342.) kézirat. 2007. – leadásra került: MTA Kutató Tanárok pályázata
9. A szepesi püspökség ügye a 14. században, avagy miért nem lett a szepesi káptalan 1348-ban püspökség? kézirat. 2009. - leadásra került: az MTA Kutató Tanárok pályázata
10. Géra Eleonóra Erzsébet: Buda város tanácsülési jegyzőkönyveinek regesztái 1704-1707. Budapest, 2009.- (2010) megjelenés alatt: Budreg.

Konferenciák:

1. A Köblös József által megalkotott szempontrendszer alkalmazhatósága a 14.-15 században a szepesi káptalan személyi összetételének vizsgálatához -2004. ELTE BTK – doktori iskolán belül - szervező: Dr. Nagy Balázs egyetemi docens, PhD
2. A szepesi káptalan személyi összetételének változása a 14-15.században – 2007. ELTE BTK doktori iskolái között – szervező: Dr. Déri Balázs egyetemi tanár
3. Egyháziak Hunyadi Mátyás korában – a szepesi káptalan kapcsán – Városi Emlékkonferencia Hunyadi Mátyás születésének 550.évfordulójára - szervező: Fráter György Katolikus Gimnázium

